

І. Потехіна

КРАНІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧЕРЕПА ІЗ СИНКРЕТИЧНОГО ПОХОВАННЯ У НИЖНІЙ НАДДНІПРЯНЦІНІ

Рис. 1. Моноліт черепа з енеолітичного поховання в Каїрах (курган 1, поховання 3); фото О. В. Симоненка

Досліджений череп походить із поховального комплексу епохи енеоліту, відкритого 2018 р. в кургані 1 (поховання 3) поблизу

с. Каїри Горностаївського р-ну Херсонської обл., на лівому березі Дніпра. Розкопки проводила Херсонська експедиція ІА НАН України під керівництвом О. В. Симоненка. Поховання супроводжувалося культовим майданчиком з унікальними посудинами і поєднувало ранньоенеолітичні обрядові традиції з керамікою часу репінської культури, з можливими елементами впливу місцевої рогачицької культури (за Рассамакин, Симоненко 2020). Проведено детальну антропологічну експертизу всього скелету похованого, однак це повідомлення присвячено результатам вивчення черепа, а посткраніальний скелет дослідила О. Д. Козак.

Оскільки череп мав посередню збереженість, щоб уникнути подальшої руйнації, його було взято монолітом (рис. 1). У результаті реставрації ми отримали мозкову коробку, однак лицьовий відділ повністю відновити не вдалося через зруйновані ділянки верхньої щелепи, носових кісток та області точки *nasion* (рис. 2, 3). Нижня щелепа збереглася добре.

Визначення статі і віку похованої людини проводилось за традиційними й новими методиками. При краніологічному дослідженні використано класичну методику. Для оцінки метричних даних використано таб-

Рис. 2. Наявні кістки черепа з енеолітичного поховання в Каїрах до реставрації; фото І. Д. Потехіної

Краніометричні дані чоловічого черепа з енеолітичного поховання в Каїрах (курган 1, поховання 3)

№ за Мартіном	Ознаки	Параметри
Розміри: мм, кути, градуси		
1	Поздовжній діаметр	168,0
1в	Поздовжній діаметр від <i>ophr</i>	166,0
8	Поперечний діаметр	138,0
20	Вушна висота	106,0
9	Найменша ширина чола	96,0
10	Найбільша ширина чола	115,0
11	Ширина основи черепа	131,0
12	Ширина потилиці	106,0
29	Лобна хорда	109,0
30	Тім'яна хорда	113,0
23а	Горизонтальна окружність	490,0
24	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	288,0
26	Лобна дуга	128,0
27	Тім'яна дуга	127,0
—	Висота вигину чола	22,2
45	Виличний діаметр	140,0
79	Кут гілки нижньої щелепи	116,0
70	Висота гілки нижньої щелепи	58,0
71а	Найменша ширина гілки	36,0
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	118,0
66	Кутова ширина нижньої щелепи	102,0
67	Передня ширина нижньої щелепи	46,0
69	Висота симфізу нижньої щелепи	31,2
69 (1)	Висота тіла нижньої щелепи	29,0
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	11,5
Індекси, %		
8 : 1	Черепний	82,1
20 : 1	Висотно-поздовжній (від <i>po</i>)	63,1
20 : 8	Висотно-поперечний (від <i>po</i>)	76,8
9 : 8	Лобно-поперечний	69,6
9 : 10	Широтний лобний	83,5
29 : 26	Вигину чола	85,2
30 : 27	Вигину тім'яної частини черепа	89,0
45 : 8	Поперечний фаціо-церебральний	101,5
9 : 45	Лобно-виличний	68,6
66 : 9	Щелепно-лобний	106,3
66 : 65	Нижньо-щелепний широтний	86,4
69 (3) :	Масивність нижньої щелепи	39,7
69 (1)		
Розвиток рельєфу, бали		
—	Надперенісся (за Мартіном, 1—6)	2—3
—	Надбрівні дуги (1—3)	2
—	Зовнішній потиличний виступ (0—5)	1
—	Соскоподібний виросток (1—3)	1

лиці розмірних категорій Г. Ф. Дебеца. Абсолютні розміри та краніометричні індекси наведено в таблиці.

У фронтальній нормі черепна коробка справляє враження досить масивної. Лоб

Рис. 3. Череп чоловіка з енеолітичного поховання в Каїрах після реставрації; фото І. Д. Потехіної

Рис. 4. Лобна кістка черепа з енеолітичного поховання в Каїрах; фото І. Д. Потехіної

похилий, на ньому є чіткий перехід від надорбітальної області до висхідної частини лобної луски. Лобні й тім'яні горби розвинені слабо, але добре помітний сагітальний валик, що надає склепінню дахоподібної форми (рис. 4). Надперенісся в області точки *glabella* досить опуклий (2—3 бали), довжина і рельєф надбрівних дуг помірні (2 бали).

Рельєф потиличної області досить слабкий. Верхні виїмні лінії хоча й помітні, але їх розвиток, як і випинання зовнішнього потиличного горба (1 бал) незначні. Соскоподібні виростки невеликі (1–2 бали), верхній край орбіти гострий. Нижня щелепа має згладжене підборіддя, міжмищелкова вирізка асиметрична, кути щелепи дещо розгорнуті, на них помітний рельєф прикріплення жувальних м'язів. Зуби невеликих розмірів.

Особливості морфології і рельєфу лобної й лицьової області характерні для чоловічих черепів, однак спостережені й окремі «жіночі» риси. Така мозаїчність у вияві ознак статевого диморфізму може свідчити про гормональний дисбаланс, що дещо ускладнило визначення статі. Зважаючи на риси будови тазу, масивність скелету, а також морфологію лицьової частини черепа, найімовірніше слід припустити, що поховання належало чоловікові.

Стан облітерації черепних швів та ступінь зношеності жувальної поверхні зубів відповідають віку в межах 40–50 років, причому стертість зубів правої сторони дещо підвищена. Остеопорозу на кістках не виявлено. Зазначеному віку похованого не суперечить і загальний стан посткраніального скелету.

Черепна коробка невелика, про що свідчать абсолютні розміри її трьох основних діаметрів. Форма склепіння у вертикальній нормі є проміжною між ромбоїдною і сфероїдною. Її довжина, і висота черепа від рівня точок *porion* дуже малі, ширина — на межі малої й середньої. Окружність мозкового відділу, виміряна через точку *ophrion*, відповідає малому класу величин цієї ознаки. Поєднання дуже малого поздовжнього з помірно малим поперечним діаметром визначило його брахікранну форму (черепний показник — 82,1). Вушна висота черепа мала щодо його ширини, і середня щодо його довжини. Лоб середньоширокий в надорбітальній області, дещо сплюснений за показником, на що вказує і мале абсолютне значення висоти вигину чола. Тім'яна область помірно опукла, ширина основи черепа велика, потилиці — мала, на межі з середньою (див. таблицю).

Обличчя, очевидно, було широким, судячи з виличного діаметра, абсолютна величина якого належить до розряду великих значень цієї ознаки (140 мм). Беручи до уваги погану збереженість лицьової частини, таке значення діаметра вилиць у відносно невеликого черепа можна було б сприйняти за похибку, допущену при реставрації виличних дуг або вискових кісток. Однак точність їх установки підтверджено повною відповідністю зчленування виростків нижньої щелепи з нижньощелепними ямками скроневої кістки в обох скронево-нижньощелепних суглобах.

Велика ширина обличчя на рівні вилиць контрастує з помірно малими широтними розмірами мозкової коробки, що знаходить відображення в малому значенні лобно-виличного показника (68,6) і в дуже великому показникові поперечного фаціо-церебрального індексу (101,5). Нижня щелепа, відповідно, характеризується великим широтним індексом і середнім значенням щелепно-лобного показника. Висота симфізу нижньої щелепи мала, масивність тіла — помірна. Кут висхідної гілки малий, ширина — значна.

За пропорціями черепної коробки і великою шириною обличчя у поєднанні з масивністю рельєфу фронтальної частини черепа його можна зарахувати до брахікранного варіанту протоєвропеїдного типу. Співвідношення широтних розмірів лицьового і мозкового відділів відповідають трапецієподібному морфотипу обличчя, характерному протоєвропеїдним групам.

Для з'ясування витоків антропологічного типу похованого і його положення в колі синхронного населення Північного Причорномор'я залучено групи епох неоліту — ранньої бронзи, зокрема дніпродонецької культурно-історичної області, середньостоговської, новоданилівської, кеміобинської, ямної та інших культур півдня України. Через відсутність більшості даних по лицьовому відділу каїрського черепа при його зіставленні довелося обмежитися параметрами мозкової коробки, виличного діаметра і їхніми співвідношеннями. У Північному Причорномор'ї протоєвропеїдний широколиций краніологічний тип відомий ще з мезоліту. Він представлений і в популяціях неолітичних мисливців-збирачів Надпоріжжя—Приазов'я, зокрема в серіях могильників Вільнянка, Дерев'яка, Нікольський, Ясинуватка та ін., де фаціо-церебральний показник, як і у черепа з Каїр, перевищує значення 100. Однак каїрський череп брахікранний, тоді як усі відомі неолітичні групи Середнього і Нижнього Подніпров'я в середньому вираженні є доліхо- або мезокранними. Це означає, що в середовищі неолітичних племен півдня України домінувало населення з видовженішою формою голови, хоча і не виключена присутність там індивідуальних відхилень у бік більшої широкоголовості. Показовим є великий розмах варіації індивідуальних значень черепного показника (63,1–85,6) в сумарній краніологічній серії (160 чоловічих черепів). За результатами факторного аналізу неолітичного масиву черепів тут виділилися два основні краніологічні варіанти — доліхокранний і мезобрахікранний.

У матеріалах епохи раннього енеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я ми також

не зустрічаємо повних аналогій каїрському черепу. В цей час тут простежено пряму спадкоємність відомого з епохи неоліту протоевропеїдного широколицького типу. У носіїв постмаріупольської і новоданилівської культур цей тип становив основу антропологічного складу населення, а в чоловічих краніологічних серіях середньостогівської культури, крім протоевропеїдного, присутній і мезоморфний середземноморський компонент.

У чоловіка, похованого поблизу Каїр, не виявлено антропологічної спорідненості з носіями кемі-обинської культури, судячи з наявних нечисленних матеріалів. У більшості своїй «кемі-обинці» були довгоголові, вузько- і високолиці, що зближує їх з тими групами ямної культури степової України, які залишили скорчені на боці поховання. Як і більшість носіїв кемі-обинської культури, ці групи «ямників» належали до стародавнього східно-середземноморського типу, представленого в синхронних популяціях Кавказу і Малої Азії.

Морфологічні аналогії каїрському черепу знаходимо серед краніологічних матеріалів з доямних підкурғанних захоронень Півдня України з різними поховальними традиціями (скорчене на боці або на спині положення скелета). На території Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я населення доямного часу формувалося за участю різних антропологічних компонентів. У східній частині ареалу з підкурғанним обрядом — Дніпровському Надпоріжжі, Приазов'ї, Орільсько-Самарському межиріччі домінували варіанти протоевропеїдного типу, а в Північно-Західному Причорномор'ї відчувається присутність мезоморфного варіанту середземноморського типу. За будовою і пропорціями череп чоловіка з Каїр можна порівняти з двома черепами з доямних підкурғанних поховань зі скорченим на боці положенням кістяка. Це чоловічий череп з Василівки Запорізької обл. (к. 1, п. 22) і жіночий череп з Відрадного Миколаївської обл. (к. 1, п. 10). За припущенням археологів, вони належать до нижньомихайлівської культури. Подібний каїрському комплекс ознак відзначений і у жіночого черепа зі скорченого на спині доямного підкурғанного поховання (к. 17, п. 26) в Першоконстантинівці Херсонської обл. Таким чином, каїрський череп цілком вписується до антропологічного кола протоямного пласта населення, яке служило антропологічною підосновою частини племен ямної культури. Для широкого масиву ямних поховань території України збері-

гається цікава тенденція: черепи протоевропеїдного типу переважають в похованнях зі скорченим на спині положенням скелета, тоді як скорчене на боці положення частіше трапляється у представників східносередземноморського типу, притаманний похованням ямної культури на пізнішому етапі.

Висновки. Огляд антропологічних матеріалів Північного Причорномор'я показує, що чоловік із поховання в Каїрах міг успадкувати свій краніологічний комплекс від місцевих енеолітичних племен з протоевропеїдним антропологічним типом. Генетична підоснова цього типу формувалася в середовищі носіїв неолітичних і ранньоенеолітичних культур півдня України, включаючи населення дніпро-донецької культурно-історичної області, постмаріупольської, новоданилівської, нижньомихайлівської і середньостогівської культур. Спадкоємність протоевропеїдного типу простежується і в епоху ранньої бронзи в окремих груп населення ямної культури. Разом з тим, пропорції мозкової коробки каїрського черепа не виключають можливої домішки брахикранного компонента немісцевого походження, джерелом якого могли бути території на схід від причорноморських степів. Подібний краніологічний варіант присутній у серіях черепів енеолітичної Хвалінської культури. В епоху ранньої бронзи брахикранним черепом і дуже широким обличчям відзначалися популяції ямної культури на території Нижнього Поволжя і Північно-Західного Прикаспію. Разом із тим, слідів масової міграції в причорноморські степи з більш східних територій в епохи неоліту — енеоліту не спостерігається, і автохтонність масивного протоевропеїдного населення культур епохи ранньої бронзи Північного Причорномор'я не викликає сумнівів. Отримані останнім часом археогенетичні дані по населенню євразійських степів епох неоліту — ранньої бронзи підтверджують висновки краніологічних досліджень і свідчать про автохтонне формування генетичного складу ранніх скотарських племен степового Причорномор'я на місцевій неолітичній і енеолітичній основі. Однак це не виключає можливості проникнення сюди невеликих груп мігрантів зі сходу. Такі висновки цілком узгоджуються з думкою археологів про походження цього поховання в результаті синтезу місцевих традицій рогацького типу з інфільтрованими зі сходу чи північного сходу традиціями виготовлення кераміки репінського типу (за Рассамакін, Симоненко 2020).